مارکسی نقطہ نظر تے ساڈا ادب

محمد اسلم رسولپوری

مارکسی نقطۂ نظر تے ساڈا ادب

محمد اسلم رسولپوری

سرائیکی پبلی کیشنز رسول پور

Marxist Standpoint and Our Literature

by

M. Aslam Rasoolpuri

ناں کتاب: مارکسی نقطۂ نظر تے ساڈا ادب

لکھاری: محمد اسلم رسولپوری

کمپوزنگ: حبیب الرحمان

ٹائٹل: کارل مارکس دی تصویر

چھپوار: سرائیکی پبلیکیشنز رسولپور

چھاپہ خانہ: حاجی حنیف اینڈ سنز پرنٹنگ پریس لاہور

پہلا چھاپہ (اردو): 1974

ڈوجھا چھاپہ (سرائیکی): 2014

مل: چالھی روپے

تتکرہ

II

III

میکسم گورکی دے ناول

"ماء"

دے ناویں

منڈھلی گالھ

(ڈوجھی اشاعت)

ایں کتابچے دے ذریعے سرائیکی وسیب دے اردو تے سرائیکی لکھاریں کوں مارکسی تنقید دے نظریے نال متعارف کروایا گیا ہا۔ ایندی تاریخی اہمیت پاروں ایکو باجھیں ردو بدل دے بغیر سرائیکی زبان وچ شائع کیتا ویندا پئے۔ اینکوں سرائیکی ادب وچ ترقی پسندیت دا مینی فیسٹو آکھیا ونج سگدے۔ تاہم میڈی تنقیدی فکر ارتقا دے کئی مراحل طے کر گئی اے۔

محمد اسلم رسولپوری

21 جنوری 2014ء

تعارف

میکوں کتابچے "مارکسی نقطہ نظر تے ساڈا ادب" دے بارے وچ ایہہ عرض کرݨ ضروری لگدے جو ایہہ اپݨے موضوع تے ہک سرسری تے مختصر مطالعہ اے۔ فرصت دی کمی تے ڈوجھے ذرائع دی کمی نہ ہوندی تاں یقیناً ایہہ ہک ضخیم کتاب ہووے ہا۔

میں اتھاں اپݨے مہربان سنگتی پروفیسر سلیمان بدر (گورنمنٹ کالج ڈیرہ غازیخان) دا تھورائت ہاں کیوں جو انہیں میکوں ایں موضوع تے لکھݨ دی اٹک ڈتی۔ جے او ایہہ اٹک نہ ڈیندے تاں شاید ایہہ مقالہ کڈاہیں نہ لکھیا ویندا۔

ایندے نال رئیس عدیم تے کاوش عباسی دا وی ممنون ہاں جنہیں فکری تے علمی طور تے ایں مقالے دے سنگھرپ وچ ہتھ ونڈائے۔

محمد اسلم رسولپوری (ایم۔اے)

27 اکتوبر 1974ء

فلسفیں صرف اج تئیں دنیا دیاں مختلف وضاحتاں پیش کیتیں نیں؛ اصل کم ایہنوں بدلن دا اے۔

کارل ہنرخ مارکس

ادب دی تعریف: ایں توں پہلے جو میں ادب دے بارے مارکسی نقطہ نظر ڈساواں میکوں ادب دی تعریف کر گھنڑیں چاہیدی اے۔ "ادب انسان دیں انہیں جذبات تے خیالات دا منظوم یا خوبصورت نثری اظہار دا ناں اے جیرھے انسانی زندگی دے حالات اتے اسباب دا نتیجہ ہوندن۔" ایں نقطہ نظر نال ہک طبقاتی سماج وچ ادب وی طبقاتی ہوندے کیوں جو او نہ صرف اپنڑے تخلیق کار یعنی ادیب دی بلکہ اوندے طبقے دی سوچ تے فکر دی وی نمائندگی کریندے۔ ایں سانگے مارکسیت دے نظریے دی رو نال جڈاں انسان ظالم تے مظلوم طبقیں وچ ونڈیج گئے تاں ادب وی ڈو حصیں وچ ونڈیج گیا۔

ادب دے بارے مارکسی نقطہ نظر: ادب دا ہک حصہ ظالم طبقے دے مفادات، خواہشیں تے خیالیں دی نمائندگی کرنڑ لگیا تے ڈوجھا حصہ مظلوم طبقے دے مفادات، خواہشیں تے خیالیں دی عکاسی کھڑا کریندا ہا۔ ایہا وجہ اے جڈاں وی انہاں ڈو طبقیں دے وچ کئی جنگ تھئی تاں مختلف طبقیں دے شاعریں تے ادیبیں اپنڑی اپنڑی تخلیقات دے ذریعے اپنڑے اپنڑے طبقے کیتے کم کیتا۔ ایں طرانویں جیرھا ادب مظلوم طبقے کوں اپنڑے

حقوق گھنن کیتے تیار کریندا ریہا او ترقی پسند ادب آکھیا گیا تونے جو ایندیاں شکلاں اجو کے ترقی پسند ادب کنوں مختلف ہن۔ کیونجو ایندے وچ پدھری قسم دی طبقاتی سوچ کوینہاں ہئی۔ لیکن ایندے باوجود وی لینن انجھے ادب کوں زندہ رکھن دی حمایت کیتی۔ ات واسطے اج سویت یونین وچ قدیم ادیب تے شاعر مثلاً لیو ٹالسٹائی، فیودور دوستوئیفسکی، پشکن، چیخوف تے گوگول وغیرہ دیں لکھتیں کوں وڈے نمایاں انداز نال شائع کیتا ویندے۔ انہیں وچ حقیقت پسندی تے بعض جہیں تے انقلابیت دا گوڑھا پرچھانواں ملدے۔

بہر حال مارکیسٹ دے نیڑے ادب دی نوعیت واضح طور تے طبقاتی ہوندی اے۔ ایں سانگے اوں اپنے معاشی نظریات دے نال نال ایں گالھ دا وی اعلان کیتا جو اونکوں ادب دے صرف اوں حصے نال دلچسپی اے جیرھا پرولتاریہ دے مفادات، خواہشیں تے جذباتیں دا آئینہ دار اے تے انہیں کوں انہاں دی وڈائی تے فتح دا یقین ڈیواتے اپنے حقوق تے سوجھل مستقبل جیتن دی امک ڈیندے۔ مارکسیت انجھے ادب کوں زندگی آموز ادب اہدی اے۔ اوندے نیڑے ایہو او ادب اے جیرھا انسان دے اندر جیون دا حوصلہ پیدا کریندے۔

ادب دی اہمیت: جے تئیں ادب دی اہمیت دا تعلق اے مارکسیت دے نیڑے اوندی اہمیت اٹل اے۔ لینن ادب کوں "مشین دے پرزے" نال تشبیہ ڈیتی اے۔ جیویں کہیں مشین دے وچ کنڈھ ڈیوتاں او بے کار تھی تے رہ ویندی اے ایویں اگر کہیں سماج کنوں اوندے ادب کوں کنڈھ ڈتا ونجے تاں او وی ہک گونگے، جامد تے کھڑتل جہیں سماج وچ بدل تے رہ ویندے۔

لینن دی حیاتی دے حالات کنوں لگدے او اپنی حیاتی دے شدید بحرانی جھاڑیں وچ وی ادب دی اہمیت دا قائل ہا اتے اوایں کنوں سکون تے تازگی گھندا ہا جیکوں ولیم جیمز Moral Holiday اہدے تے جیندے نال ساڈے وچ عملی زندگی دی نویں تاب آندی اے۔

ایں طرحاں کارل مارکس وی ادب کوں باقاعدہ پڑھدا ہا۔ اوندے پسندیدہ ادیبیں تے شاعریں وچ ہومر، ورجل، شیکسپیر، دانتے، گوئٹے تے شیلے شامل ہن۔

بہرحال مارکسیت ادب دی اہمیت دی زبردست قائل اے تے اوایندے نال سماج وچ انقلابی تبدیلیاں کرݨ چاہندی اے تے اَجھے ادب دی پر جوش حمایت وی کریندی اے جیرھا اشتراکی سماج کیتے پرولتاریہ طبقے کوں تیار کرتے اوندی جدوجہد وچ اوندے نال تھیوے۔

دیگر نظریات تے مارکسیت: ایں زندگی آموز ادب دے نظریے دے علاوہ، جیکوں عام طور تے ترقی پسند (Socialist Realism) ادب یا ادب برائے زندگی آکھیا ویندے، مارکسیت ادب دے ڈوجھے تمام نظریات کوں رد کریندی اے۔ خاص طور تے ادب برائے ادب دے نظریے کوں۔ کیونجو ایں نظریے تے یقین رکھݨ آلے ادیب نہ صرف سرمایہ دارانہ نظام دی بھاری حمایت کریندن بلکہ ہمیشاں استحصال کرݨ آلے طبقے دا ساتھ ڈیندن۔ کارل مارکس دے سوانح نگار فرانز ماہرنگ لکھدے جو کارل مارکس ادب برائے زندگی دے نظریے کوں خطرناک شئے سمجھدا ہا۔

غیر جانبداری دا ڈھونگ: ادب برائے ادب دے حامی اپنے غلط نظریات کوں لکاوݨ کیتے عموماً غیر جانبداری دا ڈھونگ رچیندن۔ حالانکہ اے ہک اَجھی شئے ہے جیندے

اُتے عمل ممکن کوئینی جیڈاں سماج ڈو حصیں وچ منقسم اے تاں لازمی طور تے ہر بندے دی ہمدردی کہیں نہ کہیں طبقے نال ہوندی اے او خود وی انہیں طبقیں وچوں کہیں ہک دے نال معاشی تے سماجی طور تے وابستہ ہوندے۔ ایں سانگے غیر جانبداری دا مطلب بقول ماؤزے تنگ ''سچ تے کوڑ دے وچ ترجیحی کئی صورت کوئینی ہوندی۔ اگر ہووے وی تاں او جھوٹے دی ہوندی اے۔ جیڑھی ہمیشاں بالادست تے ظالم طبقے دی باہنی ہوندی اے۔''

فرائیڈ دا نظریہ جنس: ایندے علاوہ ہک بیا وی نظریہ اے جینکوں فرائیڈ دا نظریہ جنس آکھیا ویندے۔ بعض ادیب تے شاعر ایں نظریے تے جان ڈیندن۔ اردو ادب وچ میراجی دی شاعری تے ممتاز مفتی دے افسانے ایں نظریے دی حمایت کریندن۔ مارکسیت دے تیڑے، بقول ممتاز حسین، "لاشعور کوں صرف جنسی تجربیں تک محدود کر ڈیوݨ دا نظریہ تے اپنے احساس کوں اصل حقیقت سمجھݨ دا نظریہ خالص رجعت پسندانہ اے۔ ایندے نال سرمایہ دارانہ نظام دیاں پاڑاں مضبوط تھیندین۔ اے خارجی دنیا کوں ادب کنوں خارج کر ڈیون دا نظریہ اے۔ انسانی ذہن تے احساسات کوں طبقاتی جنگ ڈیکھݨ کنوں ڈکیندے۔ اے نظریہ کہیں وی شئے دی خارجیت تے آزاد وجود کوں نہیں منیندا۔۔۔۔۔۔۔۔ مظلوم طبقیں کیتے زہر ہلاہل دے سانویں اے۔" ایں سانگے فرائیڈی ادیب طبقاتی بھڑاندکوں وی جبلت جنس دی پیداوار آکھ تے ہنوں ویلھے سرکار یا ظالم طبقے دے نال تھی ویندن۔ لہٰذا مارکسیت دے تیڑے ادب برائے ادب دے وانگوں ایہہ نظریہ وی بے حد خطرناک اے۔ ایندا مقابلہ کرݨ ضروری اے۔

تخلیقِ ادب دیاں شرطاں: مندرجہ بالا لکھت نال ادب دے بارے میں مارکسیت دا نقطۂ نظر پدھرا کیتے ۔ آؤ ہن ایں اساں اے ڈیہدوں جو کیا مارکسیت ترقی پسند ادب دی تخلیق کیتے کجھ شرطاں دا تعین کریندی اے یا کو نیناں ۔۔۔۔۔۔۔۔ حقیقت تاں ایہہ ہے مارکسیت ایندے کیتے کجھ شرطیں دا تعین ضرور کیتے ، اتے او ایں سانگے جو ادب عوام کیتے زیادہ موثر تے مفید ثابت تھیوے۔ ایں سلسلے وچ او سبھ توں پہلے ایں گالھ تے زور ڈیندے جو محنت کشیں دی حیاتی کوں کولھوں کنوں ڈٹھا ونجے ورنہ ایندے باجھوں انہیں دے بارے حقیقت پسندانہ تے سچے ادب دی تخلیق ناممکن ہوسی۔ ماؤزے تنگ اپنی لکھت "فن وادب دے مسئلے" وچ اہدے "محنت کش طبقے دے مسئلیں دا شعور حاصل کیتیں بغیر، ایں طبقے دی حیاتی کوں نیڑے توں ڈٹھیں باجھ تے ایں طبقے نال قریبی تعلق بنائیں بغیر تساں لوک انہیں افراد تے طبقے دی طبقاتی نوعیت کوں نہ سمجھ سکدے۔ جے نام نہاد دانشور حضرات مزدوریں، سپاہیں تے کسانیں دی طرز زندگی دا کوڑا اچولا پا گھنن تاں اوندی اصل حقیقت نیم بورژوازی ہی رہسی۔"

ایں سلسلے وچ ڈوجھی شرط عوامی زبان دا استعمال اے جے کئی ادیب اپنی تخلیقات کیتے وڈی فاضلانہ تے مصنوعی زبان استعمال کرے چیندے نال ان پڑھ تے گھٹ تعلیم یافتہ محنت کشیں کیتے ابلاغ ناممکن ہووے تاں مطلوبہ مقصد کیں کھد اوں نہ سکدا۔ ایں سلسلے وچ ماؤزے تنگ اہدے " جے اساں عوامی زبان کنوں پاند چھڑا گھنوں تاں فن تے ادب دی تخلیق بے معنی تھی ویسی۔۔۔۔۔۔۔۔ تساں جتنی وی بناوٹ اختیار کر گھنو۔ تساں جتنا اپنے طرز تحریر توں اپنی علمیت بگھارو۔ ہوں شدت نال عوام تو آڈے

جذبات تے خیالات کوں لت مار ڈیسی۔'' ایں اقتباس دے سوجھلے وچ اے گالھ پدھری تھی اے جو غیر عوامی زبان دے استعمال دے نال نہ صرف انقلاب دے حق وچ کئی مفید نتیجہ نئیں نکلدا بلکہ ایندا اثر وی پٹھا تھیندے۔

ترقی پسند ادب دی تخلیق کیتے ترجیحی شرط فن تے مقصد دا امتزاج اے۔ جے کہیں تخلیق وچ مقصدیت موجود ہووے پر اوندی فنی اہمیت کوئینا ں ہووے تاں مارکسیت دے نیڑے اینجھا ادب بے کار تے غیر موثر ہوندے۔ ایندے برخلاف جے کئی فن پارہ فنی حیثیت نال شہکار ہی کیوں نہ ہووے لیکن ایندے وچ انقلاب دشمنی پاتی ونجے تاں اووی مارکسیت دے مطابق بالکل لغو اے۔ ایں حوالے نال ماؤزے تنگ واضح انداز وچ مارکسیت دا نقطۂ نظر بیان کریندیں ہوئیں لکھدے۔

''سیاسی طور تے کئی ادب کتنا ہی ترقی پسند کیوں نہ ہووے فنی حسن دے باجھوں سبھ کجھ بے معنی تے غیر موثر اے۔ اساں صرف اینجھے فن کوں ہی رد نئیں کریندے جیندے وچ انقلاب دشمنی دی روح ہووے بلکہ اینجھیں تخلیقات کوں وی قابل مذمت سمجھدوں جیندا اسٹائل اشتہاری تے نعرے باز طرز دا ہووے''۔ ایں اقتباس دے سوجھلے وچ او تمام تخلیقات غیر معیاری سڈیندین جیندے وچ انقلاب دی گھن گرج تاں پاتی ونجے پر فنی حسن دا ناں نشان وی نہ ہووے۔ ایں وجہ پاروں تمام وڈے وڈے ترقی پسند ادیب تے شاعر مثلاً گورکی، پشکن، پبلو نرودا، بریخت، فاکس، لوہسون، ناظم حکمت، مخدوم محی الدین، فیض احمد فیض، سردار جعفری، کرشن چندر، ساحر لدھیانوی، امرتا پریتم، شولوخوف، اتے تنقید وچ ممتاز حسین دیں تخلیقات وچ فن تے مقصد دا

سوہݨا امتزاج پاتا ویندے۔

اتلیں سطریں کنوں اے ڳالھ پوری طرحاں کھل ڳئی اے جو مارکسیت دے نیڑے اوں ادب دی اہمیت اے جیرھا واضح طور تے ترقی پسند طاقتیں دا نمائندہ ہووے اتے اوندے ذریعے، پورے جوش تے جذبے نال، کروڑیں محنت کشیں کوں انقلاب کیتے تیار کرݨ چاہندا ہووے۔

II

ہݨ ساکوں مارکسیت دی روشنی وچ اردو ادب تے ہک سرسری نظر سٹݨی چاہیدی اے۔ پراݨا اردو ادب: جے تئیں قدیم اردو ادب دا تعلق اے۔ ایندی پرورش ترندے ہوئے جاگیردارانہ نظام وچ تھئی اے۔ تہوں ایندے تمام تر اثرات اردو ادب وچ ملدن۔ جے انفرادی طور تے ݙٹھا ونڄے تاں پراݨی نثر وچ میرامن دی "باغ و بہار" جاگیردارانہ دور دی مردی ہوئی تہذیب دی عکاسی کریندی اے۔ جیندے وچ منطقی طور تے مایوسی دے اثرات غالب ہن۔ بالکل ایہا حالت میر تقی میر دی شاعری دی اے۔ او اپݨے دور دے کرب دی نمائندگی کریندیں ہوئیں مایوسی تے ناامیدیں دا شکار ہئی۔ ایں دور وچ البتہ نظیر اکبرآبادی ہک اینجھا شاعر ضرور ملدے جیکوں عوامی شاعر آکھیا ونڄ سڳدے۔ کیونجو اوں اپݨی شاعری دے موضوعات نہ صرف عوام دی زندگی کنوں گھدن بلکہ زیادہ تر زبان وی انھیں دی استعمال کیتی اے۔

غالب وݙی حد تئیں ہک حقیقت پسند شاعر ہا۔ اوندی شاعری انسانی زندگی دے جذبات دی عکاسی تے جاگیردارانہ سماج دی مردی ہوئی تہذیب تے طنز اے۔ پر او وی طبقاتی کشمکش دا اندازہ نہ کر سڳیا۔ حالی، اکبر تے اقبال دے کلام کوں جے زندگی

آموز آکھیا ونج سکدے لیکن اے تریجے مذہب پرستی دا شکار نظر آندن۔ نویں تہذیب دے خلاف واویلا مچیندن تے لوکیں کوں ارتقا کنوں روکݨ کیتے پرانے دور ڈو ولھو تے گھن ویندن۔ لیکن بری طرحاں ناکام وی تھیندن اتے ایں طرا نویں رجعت پسندی دے کھڈے وچ ونج ڈھہندن۔

ایں دور وچ جے نثر دی پٹ پھلور کیتی ونجے تاں اوندا وی حال پتلا اے۔ "فسانہ آزاد" جاگیردارانہ تہذیب دا مرثیہ دی ہے تے مذاق وی۔ سجاد حیدر یلدرم دے افسانے قطعی طور تے رومانی تے رجعت پسندانہ ہن۔ ڈپٹی نذیر احمد دے ناول جاگیردارانہ اخلاق کوں جواوں دی بھیج درک تے سرمایہ دارانہ تہذیب کوں روکݨ دے اہر تے ہیں ہن۔ جیرھے اُکی رجعت پسندی دی صف وچ اندن۔ ایں دور دے آخر وچ پریم چند ہک انجھا افسانہ نگار تے ناول نویس ملدے جیرھا عوام کیتے اپنے فن کوں وقف رکھدے۔ او انھیں دی حیاتی دی عکاسی کریندے تے انھیں دی حالت کوں بہتر بناوݨ تے زور ڈیندے۔ تونے جو او انقلاب دی بجائے اصلاح پسندی دا شکار ضرور ہے ول وی مجموعی طور تے اوندیاں تخلیقات غنیمت ہن۔

ترقی پسند ادب: اتھاں پریم چند تے اردو ادب دا ہک دور ختم تھیندے تے ول اتھیں ہک نواں دور شروع تھیندے جیکوں ترقی پسند ادب دا سنہری دور آکھیا ونج سکدے۔ ایں دور دا آغاز 1936ء کنوں تھیندے جڈاں چوں نوجوان ترقی پسند ادیبیں تے شاعریں انجمن ترقی پسند مصنفین دا منڈھ بدھا تے ایندا منشور تیار کیتا۔ انھیں لوکیں وچ پریم چند تے حسرت موہانی شامل ہن۔ ایں انجمن دے سرگرم رکن تے سیکرٹری سید سجاد ظہیر ہن۔

انجمن ترقی پسند مصنفین جڈاں اپنا کم شروع کیتا تاں اوندی سوچ مکمل طور تے مارکسی ہئی۔ او ادب دے ذریعے مزدوریں تے کسانیں کوں تیار کرݨ چاہندی ہئی۔ ایں سانگے اوں مکمل طور تے انقلابی تے رجائیت پسند ادب پیدا کیتا۔ ایں انجمن سردار جعفری، فیض احمد فیض، احمد ندیم قاسمی، مخدوم محی الدین، اسرار الحق مجاز، کیفی اعظمی، ظہیر کاشمیری، ساحر لدھیانوی، فارغ بخاری، سلام مچھلی شہری، آغا اعجاز اکرم جیہیں تے کئی ڈوجھے شاعر پیدا کیتے۔ جنہیں اپنے لافانی شہ پاریں نال عالمی شہرت حاصل کیتی اتے تحریک کوں وی اگوں تے ودھایا۔ ترقی پسند نثر لکھن آلیں وچ سید سجاد ظہیر، کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی، احمد علی، احتشام حسین، ممتاز حسین، احمد ندیم قاسمی اتے کئی ڈوجھے سامݨے آئے۔ جنہیں اپݨے افسانیں تے تنقید دے ذریعے اردو ادب کوں مالا مال کیتا اتے محنت کشیں دی حیاتی دی عکاسی دے نال نال انہیں دے سیاسی شعور کوں وی تیز کیتا۔ ایں دور دے وچ ترقی پسند شاعری تے افسانیں دے کئی مجموعے وی شائع تھئے۔ جیندے وچ سرکار نے کتاب لڑی "انگارے" کوں ضبط کر گھدا۔ تحریک دی ٹور کوں تکھا کرݨ کیتے بہوں سارے رسالے میدان وچ آئے جیندے وچ "نیا ادب" تے "ادب لطیف" شامل ہن۔ انہیں اپݨے مشن کوں کامیابی نال نبھایا بلکہ گھر گھر تئیں پچایا۔ بعد وچ ایں تحریک وچ "سویرا"، "روح ادب" تے نقوش" وی رل گئے۔

بہر حال ترقی پسند ادب دا ایہہ ہک زوردار دور ہا۔ جیرھا تقسیم ہند تئیں کامیابی نال چلدا رہ گیا۔ اتے جیندی کہانی سید سجاد ظہیر مرحوم اپݨی لکھت "روشنائی" وچ ڈاڈھے سوہݨے انداز نال پیش کیتی اے۔ پر تقسیم دے بعد کئی ادیبیں کوں اپنا گھر بار چھوڑنا پئے

گیا۔ نقل مکانی پاروں حالات دی تبدیلی، تقسیم وچ لکھاں بندیں دے قتل، سہنس خاندانیں دی بربادی، تہذیب وثقافت دی تباہی، کجھ چھاڑیں بعد پاکستان وچ انجمن تے پابندی تے اگواݨ ادیبیں تے شاعریں دی گرفتاری تے اوندے بعد چپّی بورڈ دا موقع پرستی تحریک کوں کملا ڈتا۔ پر ول وی کئی نویں لکھݨ والے پیدا تھئے جنہیں اج وی ترقی پسند ادب دے ڈیوے کوں زوردار اندھاری وچ وی بال رکھیے۔ انہیں لوکیں وچ حبیب جالب دا ناں خصوصی طور تے قابل ذکر اے۔

بھارت وچ البتہ ایہہ تحریک پاکستان توں زیادہ بہتر رہی اے کیونجو پاکستان دی نسبت بھارت وچ عوام کوں سیاسی آزادی زیادہ میسر ہئی۔ چونکہ کافی چھاڑیں کنوں پاکستان دے اوندے (بھارت) نال تعلقات خراب ہن۔ ایں سانگے اُتھاں دے ادب دا لیکھا کرݨ ساڈے کیتے اوکھا اے۔ البتہ پچھلے چھاڑیں اے تعلقات ول بحال تھیسن امید اے ایں سلسلے وچ کجھ آکھݨ ممکن تھی ونجسی۔

فرائیڈی ادب: ترقی پسند ادب دے ایں دور وچ کلاسیکل ادب تقریباً اپݨی موت آپ مر گیا ہا۔ پر ادب برائے ادب دا ناں چاوݨ والیں فرائیڈی نظریہ جنس دا سہارا گھن تے ایکوں اگوں تے ودھایا اتے ایں موضوع تے افسانیں تے نظماں لکھیاں۔ انہیں ادیبیں وچ منٹو، عصمت چغتائی، حسن عسکری (افسانہ "چاہ دی پیالی") ممتاز مفتی تے میراجی دے ناں گھدے ونج سگدن۔ جیویں جو ایں مقالے دے پہلے حصے وچ ڈسایا ونج چکے ایہہ ادب قطعی طور تے رجعت پسندانہ ہوندے ایں سانگے ایندا ترقی پسندیت نال کئی تعلق کوئے نی۔

جدید شاعری: تقسیم دے بعد ترقی پسند ادب دی تخلیق اج جیرھی کی تھئی ہئی اوندے

نتیجے وچ پاک و بھارت وچ شاعری دی ہک نویں قسم رواج پاتا جیکوں جدید شاعری آکھیا ویندے۔ ایہہ شاعری کلاسیکل شاعری دے مقابلے وچ یقیناً نویں اے۔ ایں سانگے ایندے سوجھلے کنوں بہوں ساریں لوکیں دیاں اکھیں چُبھ ٹپ گیاں۔ او ایندے اتے بروقت تنقید کنوں قاصر ہن۔ ایندا نتیجہ اے نکتا جو کئی نویں لکھݨ آلیں دی جوان نسل دا چنگا بھلا حصہ ایں کنوں متاثر تھی گیا۔ حالانکہ ایں شاعری دا باقاعدہ کئی موضوع تے مقصد کوئینا ہا۔ کلاسیکل شاعری دی بدلی ہوئی ہک شکل ہئی۔ اتے ایں قاری دے ذہن وچ تجرید تے زندگی کنوں فرار دا رنگ بھریندیں ہوئیں اوندے طبقاتی شعور کوں متاڈیتا۔ ایندے نال نہ صرف محنت کشیں دی کاز کوں نقصان پچیا بلکہ ترقی پسند ادب دے اثرات وی منڈھ لگے ایں سانگے ترقی پسند ادبیں تے شاعریں دا فرض اے جو او فرائیڈی ادب دی طرحاں ایکوں وی رد کرن۔ کجھ عرصے کنوں ایں شاعری دی ہی جدید شکل سامݨے آئی اے۔ جیندے وچ قاری کیتے ابلاغ کوں ضروری نمیں سمجھا ویندا۔ ایہہ بیمار ذہن دی پیداوار اے۔ ایں سانگے ایندے اتے وی تنقید ضروری اے اتے ترقی پسندیں کوں ایں کنوں نہ صرف پرے رہݨا چاہیدا اے۔ بلکہ ایں بیماری دا گھیرا تنگ کرݨا چاہیدا اے۔

III

ڈیرہ غازیخان تے اردو ادب: تمام اردو ادب دی پٹ پھلور دے نال میں چاہنداں جو ڈیرہ غازیخان دے ادب تے خصوصی طور تے نظر سٹی ونجے۔ تونڑے جو ڈیرہ غازیخان وی پاکستان دا حصہ اے تے اتھاں دے اردو ادب دا مطالعہ وی عام اردو ادب دے مطالعے دے ہیٹھ آندے لیکن اتھاں ایندا خصوصی طور تے ذکر کیتا ویسی جو

سارے لکھن آلیں چونکہ انھوں دے ادیبیں تے شاعریں دے نال مل تے کم کرنے ایں سانگے چنگا ایہوا ے انھیں دی رہنمائی کیتے انھاں دے ادب دا علاحدہ مطالعہ کیتا ونجے۔

جتھاں تئیں ڈیرہ غازیخان وچ اردو نثر دا تعلق اے او تقریباً نہ ہوون دے برابر اے تے جو کجھ ہے او ندا ترقی پسند ادب نال کئی تعلق نئیں بندا۔ البتہ جے تئیں شاعری دا معاملہ اے او کلاسیکل، ترقی پسند تے جدید شاعری دے حصیں وچ ونڈ تج سکدی اے۔ کلاسیکل انداز وچ لکھن والے صرف چوں شاعر ہن جیرھے تقریباً پڑھے تھی ہکھین۔ انھیں دی شاعری حسن و عشق، گل و بلبل تک محدود کھڑی اے۔ اتے ایندے اتے بالکل او ہا تنقید صادق آندی اے جیڑھی پچھلے ورقیں وچ کلاسیکل شاعری تے کیتی ونج چکی اے۔ اتھاں اتنی وضاحت ضروری اے جو نویں لکھن والیں وچ بہوں تھوڑیں ایکوں اپنائے۔

ترقی پسند شاعری:۔ جے تئیں ترقی پسند شاعری دا تعلق اے آغا اعجاز اکرم مرحوم دا ناں سر فہرست اے۔ انھیں اتھاں ایں شاعری دا منڈھ بدھا تے ایکوں اپنے شاگردیں تے سنگتیں وچ رواج ڈیون دی کوشش کیتی۔ پر افسوس اے آغا صاحب دے مرن دے نال انھیں دے شاگردیں لکھن چھوڑ ڈتا۔ حالانکہ انھیں وچ کامریڈ رئیس عدیم چنگے شاعر تھی سکدے ہن۔ البتہ انھیں افسانہ نویسی دا آغاز کیتے۔ امید اے ڈیرہ غازیخان دے نثری خلا کوں پر کر سکسن۔

البتہ نوجوان شاعریں وچ اقبال شاہد، انجم صہبائی، کاوش عباسی، ارشاد تونسوی اتے راقم الحروف ایکوں اپنائی کھڑن۔ پر افسوس ایکوں کہیں ہمہ گیر تحریک وار نگ اجاں تک نئیں مل سگیا۔ ول وی اے کوششاں غنیمت ہن۔ امید اے کہیں نہ کہیں چھاڑے

انھیں کو پھل لگسی۔

جدید شاعری:۔ جتھوں تئیں اتھاں دی جدید شاعری دا معاملہ اے اینکوں ہک نواں ٹولا ہینے نال لئی بیٹھے۔ لیکن اصل وچ ایں گروپ دا وجود صرف اینداے لگوان کیف انصاری دے دم دا مرہون منت اے۔ ایہہ سارے حضرات ڈاکٹر وزیر آغا دے گروپ نال گنڈھے ہوئے ہن۔ اتے انھیں دے نظریہ ادب تے یقین رکھدن۔ پر ایں گروپ ہمیشاں کہیں نہ کہیں سطح تے مارکسی شاعریں دے نال تعاون دا ثبوت ڈِتے۔ اتے اے شئے وی زیادہ تر ایں گروپ دے اگوان ہِلن دی وجہ کنوں اے۔

سرائیکی ادب: میڈی خواہش اے میں اتھاں مختصراً سرائیکی ادب دا وی جائزہ گھناں تونّے تو آڈے کیتے ایہہ ہک بے تکی گالھ ہوسی لیکن میڈے خیال وچ ڈیرہ غازیخان وچ اردو شاعری دی نسبت ایہہ شاعری زیادہ موثر حیثیت رکھدی اے۔ کیونجو سرائیکی نہ صرف اتھوں دی عوام دی زبان اے بلکہ اتھوں دے شاعریں تے ادیبیں دی مادری زبان وی ایہا ہے۔ اتے اینداے ذریعے او قاری کوں وڈے چنگے طریقے نال متاثر کر سگدن۔ ات واسطے پیپلز پارٹی دی تحریک دے دوران ہک قسم دے پیشہ ور شاعریں چنگا بھلا کم کیتے۔

شاعری:۔ جتھوں تئیں سرائیکی ادب دا تعلق اے او صرف شاعری تے مبنی اے اتے اج تک سرائیکی وچ جیڑھی شاعری تھئی ہے او کلاسیکی قسم دی شاعری اے جیندے وچ ڈوھڑیں تے کافیں دے ذریعے حسن و عشق دا پٹنا پٹیا گئے البتہ بعض صوفی شعراء تصوف کوں وی موضوع بنائے۔ جیندے وچ کہیں حد تک انسان دوستی دی مثال ملدی اے۔ ایں سلسلے وچ خواجہ فرید دا ناں خصوصی طور تے گھدا ونج سگدے۔ جے

تک ترقی پسند شاعری دا تعلق اے اجاں تئیں مارکسی اندازکوں نئیں اپنایا گیا۔ البتہ پیپلز پارٹی دی تحریک دے دوران ہبوں سارے شاعریں جذباتی انداز وچ غریبیں دے ڈکھڑیں دا پٹنا پٹیا تے اپنٹی حالت بدلنڑ دی تلقین کیتی چونکہ انھیں دی سوچ منظم طبقاتی شعورکنوں عاری ہئی ایں سانگے او تمام برائیاں دا علاج مذہب وچ گولیندے ہن۔ ایندے نتیجے وچ او چٹی بورژوا موقع پرستی دا شکار تھی تے پیپلز پارٹی دی حکومت دے دوران یا تاں اوندے نال تھی گئے یا کہیں ریہے پاروں گوشہ گمنامی وچ ونج تے ڈوجھے شعراء دے وانگوں حسن و عشق دا ڈکھڑا روونڑ لگے۔ ایں سانگے انھیں شاعریں دے انھیں ہنگامی جذباتی ابھارکوں باقاعدہ طور تے ترقی پسند ادب دی تخلیق کوشش نئیں آکھیا ونج سکدا۔ البتہ غلام حسین زائر دی شاعری وچ کہیں حد تک طبقاتی شعور دا احساس ملدے۔ جے تک جدید شاعری دا تعلق اے سرائیکی وچ اجاں تک ایندا رواج نئیں پیا۔ البتہ کیف انصاری نے اجکل ایں سلسلے وچ کجھ نظماں لکھین۔

آخر وچ میں اتنا عرض کر ڈیواں تونڑے جو تھاں سرائیکی شاعری دا ذکر ڈیرہ غازیخان تک محدود ہے لیکن حقیقت وچ تمام سرائیکی شاعری کیتے وی تھی سکدا اہا کیونجو پورے سرائیکی وسیب وچ شاعری دی بالکل ڈیرہ غازیخان جہیں صورتحال اے۔

چند مشورے: میں مقالے دے پاندے تے ترقی پسند تحریک نال وابستہ ادیبیں شاعریں تے کارکنیں کنوں درخواست کریساں جو انھیں کوں کوشش کرنی چاہیدی اے جو او زیادہ توں زیادہ نویں لکھنڑ آلیں کوں محنت کشیں دی ایں سیاسی تے ادبی تحریک وچ گھن آون۔ ایندے کیتے ضروری اے سبھ توں پہلے نوجوانیں کوں ایڈے آندا ونجے۔ کیونجو پرانے لکھنڑ آلے اپنا ہک امیج بنا چکن اتے کہیں طرحاں او اینکوں تباہ نئیں کرن

چاہندے۔ایں سانگے انھیں تے کوشش کرݨ بے کار ہوسی۔

ڈوجھی شے اے ہے جو نویں لکھݨ آلیں کوں مارکسیت نال ضرور واقف کیتا ونجے ورنہ حالات دے بارے انہاں دے تجزیے غلط ہوسن۔جیندے نال قاریں وچ گمراہی پیدا تھیسی۔بعض اوقات تاں اے وی ڈٹھا گئے جو ایجھے لوک، صحیح طبقاتی شعور نہ ہووݨ دی وجہ تاں، خود مزدوریں دے تحریکیں دی مخالفت شروع کر ڈیندن۔

ترجھی شے اے ہے جو انھیں کوں ترقی پسند ادب دی روایت دا مطالعہ وی کروایا ونجے تاں جو او ایندے انداز کوں سمجھ سگن اتے او ایندے مطابق تخلیقات پیش کر سگن۔خاص طور تے مارکسی نظریے تے ادب دا مطالعہ سرائیکی شعراء کیتے زیادہ ضروری اے۔کیونجو او عام طور تے دیہات دے رہݨ آلے ہوندن تے مارکسیت بارے صحیح مطالعہ گھٹ رکھدن۔

آخر وچ میں اے آکھݨ ضروری سمجھداں نویں لکھݨ آلیں تے زور ڈتا ونجے جو او محنت کشیں دی حیاتی نال براہ راست تعلق پیدا کرن اتے انھیں دی طبقاتی جدوجہد وچ شامل تھیندیں ہوئیں انہاں کوں مارکسی جدلیاتی فلسفے نال لیس کرن۔پر ایندے نال ایں گالھ دا دھیان رکھݨ لازمی اے جو انھیں دیاں تخلیقات فنی معیار تے پوریاں لہون۔کتھیں اینویں نہ تھیوے، بقول ماؤزے تنگ، انھیں دا سٹائل اشتہاری تے نعرے بازی دا تھی ونجے جیندے نال تحریک دے مقاصد کوں بجائے فیدے دے نقصان پہنچے۔

مصنف دیاں کتاباں

۱۔ حلاوڑے

۲۔ نتارے

۳۔ لیکھے

۴۔ سرائیکی قاعدہ

۵۔ سرائیکی رسم الخط کی مختصر تاریخ

۶۔ سرائیکی زبان، اوندا رسم الخط تے آوازاں

۷۔ لسانی مضامین

۸۔ سرائیکی دیاں بچکارا آوازاں

۹۔ سرائیکی زبان اتے لسانیات

۱۰۔ سچل سرمست

۱۱۔ بیدل سندھی

۱۲۔ حمل لغاری

۱۳۔ سرائیکی قومی سوال

۱۴۔ سرائیکی ادب وچ عشق دا چہرہ (آون والی کتاب)

۱۵۔ سرائیکی لوک موسیقی (آون والی کتاب)

۱۶۔ اشولال دا شعری ویژن (آون والی کتاب)

۱۷۔ سرائیکی فکشن تے اوندی شعریات (آون والی کتاب)

۱۸۔ دیہہ مسں تے اپلوٹ: کجھ تاریخی ڈرامے (آون والی کتاب)

ہمیں سمجھداں، مارکسیت انسانی سالویشن دا فلسفہ اے تے مارکسی ادب انسان کوں زندگی ماری حالتیں دا شعور ڈیندے۔ اسی وجہ ہے تے مارکسزم دے مطالعے دے بعد آکھ سگداں ریاست سماج تے اپنے کنٹرول کوں مضبوط کرن کیتے ادب کوں وی اداراتی (Institutionalize) کرن دے حربے حیلے کریندی اے۔ انعام و اکرام جاری کر کے نام نہاد قومی آئیڈیالوجی دے تبلیغی ادیباں دی جماعت تیار کریندی اے جیہڑے کھلیں ہونٹ کار و لکھاری سڈیندن تے کھلیں "کافی تحریک" دے سرپرست پسند شاعر بن تے پھردن۔ حقیقت وچ ایہ لوک ادب دے ذریعے سماج تے شعوری ارتقا کوں روکن تے Status Quo کوں زندہ رکھن والے آلہ کار ہن۔

ادیباں کان جدوجہد صرف رتے پہلے جھنڈے چاون دا ناں نہیں۔ ریاست توں انعامات قبول نہ کرن یا دن سرد کمرہ ویشن طوافانہ خطاب رد کرن وی ادب کوں اداراتی بناون (تے ریاستی کنٹرول) دے خلاف ادیب دی مزاحمت ہو سگدی اے۔ فوک آرٹس تے لوک ادب تے کم وی ایں جدوجہد دا حصہ اے۔ کیونجو لوک ادب Institutionalized ہرگز کو نئیں۔ میڈا نظریہ ہے جو تخلیقی شاعری جتنا لوک شاعری دے نیڑے ہوسی اتنا اوندے وچ سوہجپ تے ندرت اوسی تے ساڈا سرائیکی قومی تشخص وی نشابر تھیسی۔ ایندے پیش نظر میں خواجہ فرید دے بعد اشولال کوں سرائیکی دا عظیم شاعر آہداں تونے جیا و تعداد وانگی ترقی پسند فکر تاں کئی گا عظماتھیں بندا۔

مارکسیت تے میڈاں ہیومن سوسائٹی ڈیولپمنٹ تے میڈا الیقین پختہ کرائے تے میں ایندے اثر تلے سرائیکی فوک آرٹس (ساڈی موسیقی، ساڈی جھمر وغیرہ) بارے تحقیق شروع کیتا۔ صدیاں توں انسانی معاشرے وچ نسل پرستی، دین دھرم، تے علاقائیت وغیرہ انساناں وچ تفریق و تمیز کوں ابھارے۔ جڈاں جو کلہیں فوک آرٹس انسانی یکجہتی دے شعور کوں قائم و دائم رکھیے۔

میڈے اجو کے تنقیدی خیالات میڈے اندر کٹر مارکسی نقادوں دی موت دے بعد پیدا تھین۔ میڈی فکر کوں کجھ دانشور میڈے اتے مارکسیت نال Betrayal دا الزام لیسن۔ پر میکوں بدلدی دنیا نال ڈو قدم اگوں ٹرن رکھن تے مان اے۔

محمد اسلم رسولپوری